

A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938-1944

A történettudomány elvárása, hogy a történész „kellő távolságból szemlélje” a témáját, ez azonban a gyakorlatban sokszor másként van. A vizsgált, kutatott csoporthoz való tartozás, a „benne levőség”, ha megfelelő objektivitással, a szakma szabályainak következetes alkalmazásával párosul, olyan többlet lehetőséget nyújt a történész számára, ami segítheti a teljesebb, árnyaltabb kép megrajzolását.

„A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938-1944” (Lucidus Kiadó, Budapest, 2005.) című könyv szerzője, *Spannenberger* Norbert egy mohácsi sváb család gyermekeként a családjától kapta az indíttatást, ahol „*az idősebb nemzedék vég nélküli vitákban és elbeszélésekben elemezte a múltat, a politikai viszonyok tükrében vizsgálta a szomszédokhoz, rokonokhoz, barátokhoz való viszonyt, annak időbeni átalakulásait.*”

Németországban jár egyetemre, részt vesz az elűzöttek szervezeteinek konferenciáin, ahol a téma kapcsán egyoldalú feldolgozottsággal, közhelyszerű ismétlésekkel szembesül. Az érintett kisebbség volt – és maradt – a legkevésbé tisztában a saját történelmével, s ez hatványozottan igaz az olyan vitatott időszakokra, mint a második világháború.

Spannenberger szerint „*az elűzések traumája*” nyomán merev elutasítást alakult ki a saját múlttal szemben, és mind a mai napig „*a heves indulatoktól fűtött önsajnálatt*”, illetve „*a hideg közöny legszélsőségesebb megnyilvánulásai*” jellemzik a német kisebbség ezzel kapcsolatos magatartását.

Elhallgatni és elfojtani – ennek szellemében élte meg a második világháború utáni nemzedék svábságának mibenlétét, és ha a Volksbund nagy ritkán szóba került, akkor csakis suttozva és bizalmas körben beszéltek róla.

„*E tanulmány célja, hogy a jelzett előítéletektől mentesen, árnyalt képet rajzoljon a Volksbund történetéről, annak előzményeiről, s e történet fontos szereplőiről*” – fogalmazta meg művének célját *Spannenberger* Norbert.

A történeti kontextus

Kelet-Közép-Európában az első világháború végén néhány hónap leforgása alatt az Orosz Birodalom nyugati részén és az Osztrák-Magyar Monarchia területén hét új nemzeti állam jött létre. Ugyanakkor megváltoztak a Balkánon a XIX. század folyamán létrejött nemzeti államok határai is.

Az új országok között jelentős különbségek voltak

nagyáguk, népességszámuk és lakosságuk nemzeti összetétele szerint is. A nagyhatalmak a térség új határainak megvonásáról tartott tárgyalásaikon ugyan azt hangoztatták, hogy a „területek méltányos felosztására, az „ott élő népek faji és etnográfiai jellegzetességei”-nek figyelembe vételére törekednek, ám végül mindezek érvényesítését alárendelték a gazdasági-stratégiai elképzeléseknek. A térség tizenkét új állama közül kettő – Csehszlovákia, és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság – nemzetiségi-etnikai sokszínűségével így a térség háború előtti viszonyait idézte.

Lengyelország és Románia nyelvi-etnikai szempontból Csehszlovákiánál és a délszláv államalakulatnál ugyan egységesebb képet mutatott, a határaikon belül élő 31, illetve 28%-os kisebbségi lakosságukkal azonban ők sem nevezhetők homogén nemzetállamnak. Kisebbségek, de még mindig igen jelentős, 10-26% közötti kisebbség élt Lettországon (26%), Litvániában (20%), Észtországban (12%) és Bulgáriában (16%). Csak Ausztria, Görögország, Albánia és Magyarország voltak azok, ahol a nemzetiségek aránya nem emelkedett 10% fölé.

Az átrendeződést követően a térség *legnagyobb nemzeti kisebbsége a német* lett. A Lengyelországban és Csehországban élők együttes száma meghaladta a 4,5 milliót. Ez a számban is igen jelentős csoport a Német Birodalommal közvetlenül érintkező területeken, összefüggő tömbben élt. A németek itt őslakosnak számítottak, komoly gazdasági erőt képviseltek s nemzeti szempontból öntudatosak voltak. A megváltozott határok, az impériumváltás következtében elvesztették számos korábbi gazdasági, társadalmi, kulturális előjogukat, s az uralkodó nemzet tagjaiból, másodrendű állampolgárokká váltak.

A kisebbségben élő németek másik csoportját a magyarországi, romániai, jugoszláviai és bulgáriai németek alkották. A közel kétfélmillió közösség a XIII-XIX. század között, különböző időszakokban érkezett ezekbe az országokba. Általában nem zárt tömbben, hanem a helyi lakossággal kisebb-nagyobb mértékben keveredve, a helyi közösségekbe integrálódva éltek. Számukra az új helyzet lényegesebb változást nem idézett elő, így viszonyuk az adott ország többségi társadalmával a későbbiekben is felhőtlenebbnek bizonyult. A változás a mintegy negyedmillió balti németeknek is veszteségeket okozott, mivel a balti államokban az 1920-as években végrehajtott földreformok jelentősen csökkentették gazdasági befolyásukat. Ezen országok nemzeti elitjeinek elsődleges célpontjai az oroszok, illetve Litvániában a lengyelek voltak, ezért tudta a helyi németesség megőrizni hatal-

Elhangzott a budapesti Magyarországi Németek Házában rendezett könyvbemutatón.

ma és gazdasági befolyása egy részét. Az 1930-as évekig együttműködtek a többségi nemzetek hatalmi eliteivel, és társadalmával.

Az előírt határváltozások következtében a *harmadik nagy nemzeti kisebbség a magyar* lett. Számuk a Monarchia utódállamainak statisztikái szerint is meghaladta a hárommilliót. A kisebbségbe került magyarok fele közvetlenül az új határok mentén, Csehszlovákiába, Romániába és Jugoszláviába, másik fele a Romániához került Erdélyben részben szétszórta, részben Székelyföldön egy 600 ezres tömböt alkotva élt. Gazdasági befolyását jelentősen csökkentette, hogy az 1920-as években ezekben az országokban is végrehajtott földreformok során a szétszórta közép- és nagybirtokokból a magyar parasztság csak kis mértékben részesült.

Kisebbségvédelem – elméletben

„Nem vállalhatjuk egy területi rendezés garanciáját, ha azt nem tartjuk becsületesnek, és nem adhatjuk beleegyezésünket zavaró körülményekkel terhes rendezéshez, olyanhoz, amely véleményünk szerint nem biztosíthatja a világ békéjét.

Itt van a kisebbségi jogok kérdése. Azt kell mondanom, semmi sem kelt olyan veszélyeket a világ békéjére nézve, mint a bánásmód, melyet bizonyos körülmények között a kisebbségekkel szemben alkalmazhatnak” – hangoztatta Woodrow Wilson, az Egyesült Államok elnöke 1919. május 31-én a békekonferencia plenáris ülésén. Kétségtelen, hogy a nagyhatalmak – tekintettel az újonnan létrejött államok területén élő nemzeti kisebbségek magas arányára, s az ebből adódó államközi és államokon belüli lehetséges konfliktusokra – nagy hangsúlyt fektettek az érintett országok által is elfogadott és nemzetközileg szavatolt kisebbségvédelemre. Ez a törekvés azonban az érintett országok többsége – különösen Lengyelország, Románia és Jugoszlávia – részéről heves ellenállásba ütközött. Érvelésük alapja az volt, hogy egy szuverén államtól nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy a nemzeti állam eszményét kövesse, és ennek érdekében a területén élő nemzetiségek asszimilációját elősegítő intézkedéseket hozhasson.

A békekonferencia vitáiban végül kikristályosodó álláspont a kisebbségi jogok két nagy körét különböztette meg: az általános szabadságjogokat, amelyeket minden, az adott állam területén élő állampolgárnak (így a nyelvi, vallási stb. kisebbséghez tartozóknak is) megkülönböztetés nélkül biztosítani kellett, valamint a sajátos jogokat, amelyek a kisebbség tagjaként illették meg az állampolgárok egy részét. Ez utóbbiak elsősorban a szabad nyelvhasználatra, az anyanyelvi oktatásra és a nemzeti jellegű kulturális tevékenység biztosítására vonatkoztak. Annak érdekében, hogy a nemzeti kisebbség tagjainak lehetősége legyen saját kultúrájának és identitásának megőrzésére, rögzítették azt is, hogy a kisebbségeknek a köztárgyban és az adókból arányosan kell részesedniük. Fontos eleme volt az elképzelésnek a szülőföldről való eltávolít-

hatatlanság elvének, azaz annak kimondása, hogy minden kisebbség tagja szabadon választhat, helyben maradva az új állam polgára lesz-e, vagy onnan eltávozva régi állampolgárságát tartja meg.

A békekonferencia által kidolgozott rendszer azonban nem tisztázta egyértelműen, hogy mindezek a jogok az adott kisebbséget, mint csoportot, vagy annak egyes tagjait illetik-e meg. A nagyhatalmak saját történelmi fejlődésükből kiindulva, liberalizmusuk individualista hagyományait szem előtt tartva, kerültk a csoportjogokra való tényleges és egyértelmű utalásokat. A kisebbségvédelmet a kisebbségekhez tartozók általános és sajátos jogaiként fogták fel. A Csehszlovákiával kötött szerződés ugyanakkor az ukrán (ruszin) kisebbségnek széles körű, saját törvényhozással rendelkező politikai, területi és kulturális autonómiát ígért. Hasonlót kívánt biztosítani a kelet-galíciai ukránoknak is. Ez utóbbi törekvés azonban Lengyelország ellenállása miatt meghiúsult. A Romániával kötött szerződés az erdélyi szász és székely közösségeknek vallási és tanügyi téren helyezett kilátásba „helyi önkormányzatot”.

A kisebbségvédelmi előírások betartatását Wilson az új nemzetközi szervezetre, a Népszövetségre bízta volna, amit a szervezet alapokmányában kívánt rögzíteni. A nagyhatalmak e helyett úgy döntöttek, hogy a kisebbségi jogokat többoldalú kötelezettségvállalások formájában rögzítik. A vesztes államok – Ausztria, Magyarország, Bulgária, Törökország – esetében így a békeszerződések tartalmazták ezeket az előírásokat, míg Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia, és Görögország számára külön egyezmények rögzítették azokat.

Végül mégiscsak a Népszövetség lett a kisebbségvédelmi rendszer legfőbb szavatolója. A Hágai Állandó Nemzetközi Bíróság – mint legfelsőbb nemzetközi fellebbviteli szervezet – határozatai minden fél számára kötelező érvénnyel bírtak. Ezeknek a döntéseknek a végrehajtásáról azonban senki sem gondoskodott, egyedül a nyilvánosság ereje volt nyomásgyakorló tényező. Ez volt a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszerének legfőbb hiányossága, s a rendszer csődjének talán egyik alapvető oka. Nagy fogyatékosága volt a kisebbségvédelmi rendszernek az is, hogy érvényessége nem terjedt ki az Amerikai Egyesült Államokra, Nyugat-Európára és Németországra sem.

Gyakorlatilag a kisebbségvédelmi rendszer kidolgozásával és életbelépésével egy időben nyilvánvalóvá vált az is, hogy – a békekonferencia ajánlása és szerződésekben vállalt kötelezettségeik ellenére – az érintett államok nem kisebbségeik nemzeti identitásának erősítésére, hanem asszimilációjukra és beolvastásukra törekednek. Sehol sem jött szóba a svájci minta megvalósítása, az egy államon belüli többségi és kisebbségi népcsoportok társnemzeti státusza. Sehol nem karolták fel a történelmileg és kulturálisan kialakult különbségekre épülő regionalizmust sem. Noha ezen az általános helyzeten belül jelentős különbségek mutatkoztak az egyes államok kisebbségpolitikájában, azt a feltevést azonban, hogy a politikai de-

mokrácia egyben a kisebbségek jogainak biztosítását is jelenti – a gyakorlat nem igazolta.

A magyar állam és a nemzetiségek

Az 1920. június 4-én aláírt, majd 1921. július 26-án törvénybe iktatott trianoni békeszerződéssel új korszak kezdődött a magyar kormányok nemzetiségi politikájában. Az elvesztett háború következményeként nemcsak az ország területe, de lakosságának száma is jelentősen – 7 980 143 főre – csökkent. A korábbi soknemzetiségű Magyarország nemzeti szempontból egyneműbbé vált. Az 1920. évi népszámlálás adatai szerint a Magyarországon élő nemzetiségek aránya az összlakossághoz viszonyítva 10%-ra csökkent. A nemzetiségek közül csak az 551 211 főt számláló német, valamint a 141 882 főt számláló szlovák közösség maradt nagyobb lélekszámú. A délszlávok együttesen sem érték el az 1%-ot, s a korábbi legnagyobb nemzetiség, a románság is 23 760 főre zsugorodott. A megmaradt kisszámú nemzetiség többnyire az ország középső részén, vegyes lakosságú környezetben, különböző asszimilációs hatásoknak kitéve élt. A határon túlra került magyarság létszáma ugyanakkor meghaladta a 3 millió főt.

A magyar kormányok nemzetiségpolitikáját a következő évtizedekben kettősség jellemezte. Egyrészt a szomszéd országokhoz került és kisebbségi sorsra jutott magyarok helyzetének javításáért maga is igyekezett mindent megtenni, de elvárta hatékony nemzetközi védelmüket is. A trianoni ország területén élő saját kisebbségeivel szemben ugyanakkor az állam szuverenitását hangsúlyozta, problémáikat, törekvéseit belügyként kezelte. A trianoni traumáért mind a magyar társadalom jelentős része, mind a politikai elit a nemzeti kisebbségeket tette felelőssé. Bár időről időre megfogalmazódott, mindig háttérbe szorult az a felismerés, mely szerint a kisebbségi magyarság érdekében a mindenkor magyar kormány akkor tudna hatékonyan fellépni, ha az országban élő kisebbségek problémáit maga is demokratikusan, a nemzetiségek igényeit figyelembe véve oldaná meg, s ha a hazai nemzetiségpolitika lépéseit nem a kisebbségi magyarság helyzete határozná meg.

A trianoni békeszerződésben a nemzeti kisebbségek védelmében vállalt kötelezettségek végrehajtásáról kiadott rendeletet elsősorban az anyanyelvhasználatot szabályozta. A szóban forgó jogszabály az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban és a kulturális élet különböző szinterein biztosította a nemzeti kisebbségek számára anyanyelvük használatát. A kormány maga sem volt kellően eltökélt a rendelet végrehajtásakor, az alsóbb közigazgatási hatóságok eljárásában pedig megmutatkozott a politikai közvélemény magyar nemzeti elfogultsága, így a nemzetiségi szülők iskolaválasztási lehetősége a gyakorlatban jobbra csak lehetőség maradt.

A jogszabályok természetesen általában említettek nemzetiségeket, a valóságban azonban mindinkább nyilvánvaló lett, hogy itt elsősorban a német nemzeti-

ség igényeiről van szó. Nem csak azért, mert a trianoni Magyarország legnagyobb létszámú nemzeti kisebbsége a német volt, hanem azért is, mert az 1920-as évek derekától Berlin – a jóval korábban kialakult kultúrnemzet-politikai koncepciója jegyében – egyre nagyobb figyelmet szentelt a határain kívül élő német népcsoportoknak, így a magyarországi németeknek is, amelyet a legkülönbözőbb támogatásban részesített. A Bethlen-kormány szerette volna elérni – kihasználva Németország e téren mutatkozó aktivitását –, hogy az utódállamok német és magyar nemzeti kisebbségeinek képviselői és szervezeteik Berlin támogatásával, közösen lépjenek fel. A magyar kormány e próbálkozásait Berlin azonban nem méltányolta, nem támogatta.

A Volksbund

Ebben a helyzetben nem kínálkozott jó megoldás a magyarországi németesség számára, amikor kulturális igényeit, emancipációs törekvéseinek tartalmát megfogalmazta. Spannenberger Norbert a maga sokoldalúságában és bonyolultságában mutatja be ezt a folyamatot. Bár a könyv címe alapján csak a Volksbund történetének, így a hazai németesség 1930-as évek végi, 40-es évek eleji törekvéseinek bemutatására és magyarázatára számíthatnánk, a szerző jelentős terjedelemben foglalkozik a 20-as évek kezdetétől kibontakozó folyamatokkal – amelyekre az imént mi magunk is utaltunk –, valamint az előzményekkel is. Csak így érthetőek ugyanis meg a kisebbségi vezetők által a különböző bel- és külpolitikai helyzetekben választott taktikai lépései és stratégiai céljai, s azok a csapdahelyzetek, amelyekben nem kínálkozott jó, vagy elvszerű megoldás az érintettek számára. A hazai német kisebbség az említett évtizedek során sok esetben nem alanya, hanem tárgya volt a politikának. Természetesen tudni kell: ez az időszak nem tekinthető egységesnek a magyar kormányok nemzetiségpolitikája, de a német kisebbség törekvései tekintetében sem.

Annyi bizonyos: a németészen belül a megosztottságot fokozta, illetve a németországi segítséget várók táborát erősítette az a tapasztalat, hogy a magyar kormányok a németesség mérsékeltebb szárnyával sem működtek megbízhatóan együtt. Az előterjesztett igényeket ugyan igyekeztek figyelembe venni, ám sok esetben csak látszólag teljesítették azokat. A magyarországi németek mérsékeltebb, megegyezésre kész szárnyának a képviselői így nem tudtak saját közösségüknek valóságos eredményeket fölmutatni. Ez tovább radikalizálta az elégedetlenkedőket, s a magyarországi németek mind nagyobb részét lökte a náci Németország felé. Hogy hol voltak a korszakhatárok (főképp miért), s melyek az egyes időszakok tartalmi elemei? E kérdéseket a szerző meggyőzően, hatalmas forrásbázisra támaszkodva válaszolja meg.

A magyarországi német népcsoport tagjai közül még azok is, akik a Volksbund lelkes hívei voltak, ragaszkodtak szülőföldjükhöz. Nemcsak németek, hanem magyarországi németek akartak maradni.

Spannenbergernek köszönhetően azt is megtudhatjuk, hogy az állítólagos náci érdekeket képviselő Volksbund a magyar belpolitikai csatározásokban nem az ellenzék, hanem a mindenkori magyar kormány állandó támasza volt. Esetenként ez egész furcsa helyzeteket eredményezett: a nyilasokkal szemben helyenként csak a Volksbund szavazataival sikerült 1939-ben kormánypárti képviselőt választani. A kormányzó Magyar Élet Pártja aktivistái viszont mindent megtettek annak érdekében, hogy a hivatalosan kormánypárti színekben induló – koalíciós partnernek tekintett – volksbundista jelöltekkel szemben az ellenzéki jelölt nyerjen.

Természetesen a kép kellően differenciált, és a munka egyik érdeme éppen az, hogy erre minden alkalommal rámutat. Hatalmas különbségek állapíthatóak meg ugyanis a Volksbund szervezetei között. Míg az „anyaországi” tagok körében a náci propagandánál sokkal erősebb volt a mindenkori magyar kormánnyal szemben tanúsított lojalitás, addig az észak-erdélyi és délvidéki Volksbund szervezetek két évtizedes független egyesületi múltra és 1933-óta náci szervezési és irányítási elvekre tekinthettek vissza. Magyarországgal ellentétben ugyanis Románia és Jugoszlávia egyáltalán nem akadályozta, hogy Németország vegye át a német népcsoport irányítását. (Az a számítás vezérelte őket, hogy az így jutalmazott német népcsoport majd kijátszható lesz a magyarral szemben).

Spannenberger több közkeletű tévhittel is leszámol. Rámutat arra, hogy *a magyarországi Volksbund nem tekinthető egyértelműen a német nemzetiszocialista ideológia fiókszervének*. Elsőre ez talán furcsának hangzik, ha azonban figyelembe vesszük, hogy 1933-tól Magyarországon tucatnyi nemzetiszocialista vagy nyilas pártalakulat működött, több százezer nem német tagot mozgósítva, akkor érthetővé válik, hogy miért nem volt annyira fontos az alapvetően apolitikus földművesekből álló Volksbund befogása a náci politika szekerébe.

A Volksbund sem kerülhette azonban el a végzetét. A nemzetiszocialista ideológiával lepaktálva arra kényszerült, hogy 1944-től maga soroztassa be a magyarországi németeket – köztük a Volksbund ellenségeit is – az SS-be. Ezzel maga vállalta a népcsoport színe-virágának vágóhídra küldését. Szívszorító olvasnunk, hogy ennek a magyar kormányzat igazából örült, mivel azt remélhette, hogy a besorozottak kitelepíthetővé válnak, ezért korábban állampolgárságukat is elvesztették.

Az 1945 után események már nem tartoznak e könyv tárgyához, pedig a Volksbund a megszűnése után okozta a legnagyobb kárt. Az 1941. évi népszámlálás nemzetiességi bevallásaira, a Volksbundra, a harcokban az SS-kötelékeiben való részvételre hivatkozva sújtották kollektív büntetéssel az egész német népcsoportot.

A kitelepítési névjegyzékbe vettek száma 512 ezer fő

volt. Összesen 725 ezer indokot rögzítettek velük kapcsolatban: 62%-uk neve mellé egy, 29%-ukhoz két indokot írtak. Ilyen indokok voltak: a német nemzetiség (38%); a Wehrmacht-, vagy SS-szolgálat (15,8%); a Volksbund-tagság (12,8%), a név-visszanémetesítés, illetve az önkéntes kitelepedési szándék (1%); valamint ha a kitelepítésre kötelezett hozzátartozója volt valaki (6%).

A magyarországi németiség jelentős részének kitelepítésével sikerült a legjobban integrált, szorgalmas mezőgazdasági népesség jelentős részét elveszteni. Akik itthon maradtak, azokat is megfosztották vagyonuk és kultúrájuk jelentős részétől.

Bár a Volksbund tevékenységének földolgozása nem előzmények nélküli, a korábbi magyarországi történeti földolgozásoknak bizonyosan korlátot szabtak az ideológiai megkötöttségek, illetve a források egy részének föltáratlansága, hozzáférhetetlensége is. Jelen munka úttörő és hiányt pótló. Biztos vagyok abban, hogy némely tézisével, hangsúlyával, szemléleti elemével az értékelő írások vitatkozni fognak. Ez természetes. Elvitathatatlan azonban Spannenberger Norbert azon törekvése, hogy a magyarországi németiség két világháború közötti helyzetét, történetét a maga teljességében, a lehető legrészletesebben mutassa be. Ennek érdekében magyar- és németországi levéltárak különböző iratkötegeit feltárva óriási forrásanyagot gyűjtött össze, miközben a korábbi történeti szakirodalom eredményeire is támaszkodik. Jól él az úgynevezett „oral history”, a szájhagyomány, s szóbeli történetmondás, valamint a sajtóban megjelent cikkek lehetőségeivel. A függelékben közölt források kiegészítik, még jobban árnyalják a korábbi fejezetekben olvasottakat. A közölt képek hangulati, érzelmi elemekkel gazdagítják az olvasót. Az igen bőven adaltolt és jegyzetelt könyv használatát név- és helynévmutató könnyíti.

Közhely: a történelem megismételhetetlen. Emiatt már soha nem fogjuk megtudni, hogy *„a nemzeti önrendelkezés korrekt és becsületes, a vesztes és a győztes egyformán kezelő 1919-1920-as alkalmazása – tehát a nyelvi-etnikai elv legteljesebb érvényesítése esetén, ha a vitás kérdésekben az érintettek megkérdése, ezáltal többség és kisebbség konfliktusának minimalizálása vezette volna a nemzetközi politikát (ami egyben az új államok szoros együttműködése előfeltételeit is megteremthette volna) – a hitleri politika ugyanolyan katasztrófához vezetett-e volna, mint az, hogy e kívánalmaknak igen sok esetben éppen az ellenkezőjét tették az I. világháború győztesei?”*.

Az azonban kijelenthető, hogy Spannenberger Norbert könyve lehetővé teszi a magyarországi németiség két világháború közötti történetének jobb megismerését és megértését, és e súlyos témáról nemcsak a magyarországi svábság számára biztosítja a realisabb párbeszédet, hanem a többségi nemzet számára is. Ami, valljuk be, ránk is fér...

Dr. Tóth Ágnes